

TOLNAI GÁBOR

AZ ELSŐ MAGYAR KÖZTÁRSASÁGI MOZGALOM NÉHÁNY KÉRDÉSE*

Székfoglaló előadás a Nyelv és Irodalomtudományi Osztály 1951. április 16-á ülésén.

„Minden felszabadító mozgalom, amikor megkezdődött, annak az osztálynak ellenállásával találkozott, amely éppen uralmon volt. A *burzsoázia is forradalmi osztály volt a feudálizmussal szemben*. Akkor ennek az osztálynak első forradalmárai, Martinovics és társai mártírhaltak, a forradalmi osztály képviselőinek végtelen sora vonult a börtönökbe, de a künnmaradtak tovább harcoltak a burzsoáosztály uralomrajutásáért. Éppúgy hamis útlevelel végezték munkájukat, mint ahogyan mi is és a fejlődés végül is uralomra juttatta a burzsoáosztályt.”

(*Rákosi Mátyás beszédéből*, Horthyék bírósága előtt. 1926-ban.)

1945. május 20-án volt százötvenedik évfordulója Martinovics és társai, az első magyar köztársasági mozgalom hősei mártírhálálának. Hazánk teljes felszabadulása óta mindössze hat hét telt el még akkor. A feudálizmust megszüntette a Párt kezdeményezésére a fiatal demokrácia. A négyszázéves pör eldőlt; végleg eltűnt Magyarországról „a 3,000.000 koldus.” A felszabadulás második hónapjában azonban a demokratikus történetírás még nem kezdhetett el munkáját. Nem volt még érett az idő arra, hogy hiteles kép rajzolódjék az évforduló nyújtotta aktualitás folytán Martinovicsékről. Az újjáépítés súlyos feladatai állottak ekkor előtérben. Most hangzott el a felszabadult országban Rákosi Mátyás harmadik nagy beszéde: a *Harc az újjáépítésért*. A másfélszázados évfordulón esupán néhány ujságcikk emlékezett meg az első köztársasági mozgalomról. Igaz, az ujságcikkek más hangon szóltak a köztársaság, a burzsoázia első magyar forradalmáiról, mint ahogy szólt a Horthy-fasizmus, vagy akár a régebbi időben, a kiegyezést követő évtizedekben, a szabadságharc bukása és a kiegyezés után a sajtó és a történetírás. De csak a hang volt más. Az új történetírás, a felszabadulás adottságaiából táplálkozó igaz történeti kép megrajzolására — ismétlem — még nem volt mód.

Azóta, 1948-ban megtörtént a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Történelmi Társulat átszervezése. Rövid két esztendő alatt mindkét

* Egy készülő nagyobb munka bevezetése.

társaság érdemleges munkát végzett történelmünk és irodalmunk demokratikus értékelése, igaz képének megformálása terén. Két esztendő persze kevés arra, hogy a feudális-klerikális, valamint a polgári történet- és irodalomtörténetírás öröksége felszámolódjék. Történelmünknek, de még jobban irodalomtörténetünknek még bőven vannak olyan szakaszai, amelyeknek a marxizmus-leninizmus módszerével való feldolgozása nem történt meg. Különösen sok még a tennivaló történelmünknek és irodalmunknak annál a szakaszánál, amelynek középponti kérdése volt az első magyar köztársasági mozgalom. Már előljáróban hangsúlyozni szeretném, hogy Martinovicsék mozgalma nemcsak a történelemnek, középponti jelentőségű kérdése egykorú irodalmunknak is.

Martinovicsék mozgalma helyes értelmezésének két súlyos nehézsége, van úgy a történetírás, mint az egykorú irodalom hiteles magyarázatát kereső irodalomtörténész számára:

1. az a körülmény, hogy első köztársasági mozgalomunk teljes hiteles iratanyaga máig nem látott napvilágot,

2. a feudális-klerikális, s polgári történetírásnak a mozgalommal és a mozgalom következményeivel kapcsolatos hamis értékelése.

— Miért különleges nehézségek ezek? — kérdezhetnők — hiszen ugyanezek a nehézségek fennállnak más történelmi periódusban, más eseményekkel kapcsolatban is. Valóban fennállnak, azonban korántsem olyan mértékben, mint itt. Martinovicsék mozgalmanak hiteles iratközreadása nélkül (nagy-részük bécsi levéltárakban van) marxista-leninista történészeinknek nem áll más forrásanyag rendelkezésre, mint az, amit a reakciós történetírás a maga céljaira felhasznált, hazug szempontjainak érvényesítésére idézett. Más korszakok kutatóinak rendelkezésre állnak a hazai levéltárak, a közreadott forrásanyag is bővebb, de még ahol hiányos is, nagyobb méretű következtetésekre nyújt lehetőséget.

A teljes, hiteles iratanyag hiányánál is nagyobb nehézséget jelent az első köztársasági mozgalom marxista-leninista tanulmányozója számára a reakciós történetírás hazug értékelése. A reakciós történetírás átformálta a maga céljaira történelmünk egészét. A Martinovics-mozgalomról szóló értékelés azonban az első időtől kezdve ellenséges természetű volt. Az elsőnek elhangzott értelmezés is a reakció szava volt, pontosan a halálos ítéletet hozó bíróságé. Az egymást követő reakciós rendszerek mindent elkövettek arra nézve, hogy az első értelmezés, a vérbíróság szava minél mélyebb gyökeret verjen a köztudatban. A mozgalomnak valóságghú, igazságra törekvő magyarázatára kevés történészünk tett kísérletet a múltban. Az igazságot többnyire költők és írók mondták el. A költők és írók szavát azonban könnyű volt lekicsinyelni a szakmai gögbe és hamis anyagismeretbe burkolódzó reakciós his-

tórikusoknak. Érdemes egy pillantást vetnünk ennek a problémának egy-két mozzanatára.¹

Martinovicsék reakciós megítélésére gondolva, Fraknói püspök hirhett könyve idéződik fel emlékezetünkben.² Az a könyv, amelynek megjelenésekor nem kisebb személyiség szólalt fel, mint a torinói emigrációban élő, hetvenötéves Kossuth Lajos.³ Fraknói munkája 1877-ben jelent meg. Kétségtelenül ez a munka a reakciós Martinovics-magyarázat „főműve“. Összefüggéseiből kiragadott iratrészletekkel, a feudális-klerikális történetírás minden módszerbeli fogásával hitelességet igyekezik adni mindazoknak a szólamoknak, amelyeket a vérbírói ítélettől kezdve a reakció Martinovicsokról elhithetni igyekezett. Fraknói könyvé összegezése a reakciós magyarázatoknak. A benne szereplő szólamok — ismétlem — sőt bizonyos értelemben az úgynevezett konkrétumok is, régi keletűek; egyidősek Martinovics és társai mártírhalálával.

Miután 1795. május 20-án Martinovicsot, Hajnóczyt, Laczkovicsot, Szentmarjait és Sigráit, egy hónappal később pedig Óz Pált és Szolárcsikot kivégezték, s az egykorú haladó, forradalmi értelmiség legjobbjait bebörtönözték, Ferenc császár kormánya és rendőrsége sürgős feladatának tekintette, hogy a gátlottak sorozatának megkíséreljen „törvényességet“ teremteni.

Terve nem volt megvalósítható, legalábbis kezdetben. Mert a lefejezések és bebörtönözések, ha a forradalmi gondolat terjedését nem is támogatták, de azt igen, hogy még olyanokban is megerősödjék a Bécs-ellenesség, akik távol álltak a forradalmároktól és korántsem vonták le a forradalmi világnézet tanulságait. Bécs egyik embere, négy hónappal Martinovicsék kivégzése után, kormányának küldött jelentésében a magyarországi hangulatot „a nagy személyi változások miatt kissé nyomottnak“ találja.⁴ Bécs megbízottjának

¹ A felszabadulás óta néhány tanulmány már foglalkozott az első köztársaság mozgalom kérdésével:

Kettőnek Kató István a szerzője. (*Első köztársasági mozgalomunk a magyar történetírásban*, Századok, 1949. 1—4. sz. 146—159. old. — *A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről*, Századok, 1950. 1—4. sz. 199—234. old.). Kató István első tanulmányában minden további tanulmányozás kiindulásául, értékelését adja a felszabadulás előtti feudális-klerikális és polgári irodalomnak. Második tanulmányában ő maga halad tovább a megkezdett úton. Marxista-leninista felkészültséggel jelentős lépéssel viszi előre a mozgalomról való ismereteinket. Tanulmányának hiányossága, hogy teljes, hiteles iratpublikáció hiányában, a meglévő, kiadott anyag használatával kell, hogy megelégedjék.

Benda Kálmán (*A magyar jakobinusok kátéja*, Irodalomtörténet, 1950. 3. sz. 103—116. old.) közreadta a Martinovics-katé Szentmarjay-féle fordítását. Ugyancsak Benda Kálmán dolgozik a Magyar Történelmi Társulat megbízásából az első köztársasági mozgalom teljes iratanyagának kiadásán.

² *Martinovics élete*, Századok, 1877. 193—221., 293—333. old. — *Martinovics és társainak összeesküvése*. Bp. 1880. Átdolgozott kiadása: Bp. 1921.

³ *Levél a „Századok“ 1—4. füzetéről*, 1877. 765—773. old.

⁴ V. ö. *József nádor iratai*. Kiadta és magyarázatokkal ellátta Domanovszky Sándor. I. kötet 1792—1804. Bp. 1925. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 30. old.

szavai arra a rétegre utaltak, amelyre Bécs támaszkodni óhajtott; a hivatalos személyekre, a megyékre.

Bécs a „nyomott hangulat“-ban nem tudta igazolni gatzetteit. Sőt, a kémjelentések tömege folyvást azt az érzést keltette benne, hogy az 1795-ben végrehajtott gyilkosságok és bebörtönözések nem voltak elegendőek: a forradalom lehetőségei még fennállanak Magyarországon. Ilyen körülmények között fenntartotta a terrort, kémeket küldött szét mindenfelé az országban és hosszú éveken keresztül meg-megújuló vizsgálatokat foganasított. A lefejezések és a bebörtönözések igazolására hosszú ideig csak a sajtó, valamint a klérus állott Bécs rendelkezésére. A Habsburg-dinasztiának a klerikális reakcióval való szövetségén, ami Bocskay és Bethlen Gábor, de nem kisebb mértékben II. Rákóczi Ferenc nemzeti mozgalomával szemben fennállt, II. József uralkodása réseket ütött, alapjaiban azonban megingatni nem tudta. A XVIII. század végén, a feltörő polgári renddel, a nemzeti és demokratikus mozgalmakkal szemben a bécsi abszolutizmus és a klérus még szorosabbra fűzte szövetségét.⁵ A klérus tagjai most, Martinovicsék kivégzése után is azonnal akcióba léptek, templomban és a templomon kívül egyaránt. Dilettáns piébánosok verszeteket fabrikáltak Bécs dicsőítésére. Magasztalták a gyilkosokat, a haladás ellenségeit, „igazságesságot, keresztényi szeretetet“ emlegetve ott, ahol gazságról, a nép elnyomásáról volt szó.⁶ Egyházi személy volt az első író is, aki állást foglalt Martinovicsék ellen: a piarista Dugonics András.

A reakciós propaganda számára a papi ember, Martinovics Ignác volt a legnehezebb probléma. Ő volt az, akit éppen papi volta miatt a legsötétebb színben kellett feltüntetniök. Így ábrázolták Martinovicsot a terror idején, a XVIII. század végén, de nem másként később, beleértve Fraknóit is. Míg a mozgalom többi tagjával szemben viszonylag engedékenyek, Martinovicsra minden rágalom kevés. Ez volt a módszere Dugonicsnak is. Ugyanakkor, midőn Martinovics forradalmár társairól csak félmondatokban emlékezik meg — igaz, hogy ezek a félmondatok is kifejezik a reakció minden gyűlöletét, Martinovics „cinkosai“-nak, „csordá“-nak nevezve őket — addig a mozgalom szervezőjéről hosszan, részletesen ír. Nem kétséges, így utasította felettese, a piarista rendfőnök. Martinovicsot *fennhézázónak, hetykének, kevélynek* jellemzi, *ingatat embernek, hiúnak, önteltnek, megvesztegethetőnek*. Dugonics gyalázásnak szánt szavai közül, az író akarata ellenére kitűnnek Martinovics forradalmár vonásai. Olyan férfiút mutat be, aki paptársait megvetette, aki már ifjúságába nem tudott beleilleszkedni a rendház életébe. Dugonics szavaival: „szerzetestársaival hetykén bánt“, — „mindent ellenére látván

⁵ V. ö. Andics Erzsébet: *Az egyházi reakció 1848–49-ben*. Bp. 1949. 8–9. old.

⁶ V. ö. *Magyar Hírmondó*, 1795. II. 409–412., 426., 444–447., 459–462., 602–608. old. — *Pressburger Zeitung*, 1795. 921–922., 937–938. old. — *Magyar Kurir*, 1795. II. 408. old. — *Magyar Merkur*, 1795. II. 1116. old.

a klostromban“.⁷ Dugonics Martinovics képe egészében magában foglalja a későbbi reakciós jellemzések alapvonásait, beleértve ezek közé a feudális-klerikális összegezést, a tudomány álöltözetébe burkolódzó Fraknoi-könyvet is. Martinovics, de nem kisebb mértékben forradalmár társai, II. Lipót halála után I. Ferenc kegyéből kiszorult, sértett emberek — ez Dugonics magyarázatának gerince, miként Fraknoiénak is — akik sértett önérzettel szövetkeztek a császár ellen. Nem elvek, hanem önzés, karriervágy vezette őket. Néhány idézet Dugonicsról:

„Leopold császár egy esztendői uralkodása alatt meghalván, első Ferenc, fia lett magyar királlyá. Ki a chinóiában nem annyira gyönyörködven, azonkívül a francia háborúba belekeveredvén, mivel pénzre nagy szüksége vala, mindenét csekélyebbre szabta. Martinovicsnak is megjelentette, hogy chinóiájá a szüksége nem légyen, ugyan azért ezer, esztendőbeli jövedelemmel magától eljlesztette.

El lehet gondolni, hogy ezen Martinovics megbosszankodott. Fútt a követ királya ellen és valami közönséges magamegbosszulásáról gondolkodott. Olvasta azon könyveket, melyek Franciaországban a királyok ellen kijöttek, kik őket az egész világ döghalálának nevezik. Olvasta azokat is, melyek de jure hominis & civis, az ember és Polgár Jussairól irattattak. Rajta tehát: két Társaságot akara a Magyarok közt az országnak elnyomására felállítani: első volt De jure hominis & Civis, melybe csak a Parasztokat rendelte, másik volt Reformatorem, ezekbe valának a Nagyok, kik velek egyet értettek. Ezen két könyveit Catechismusoknak nevezte és egymással ellenkezőknek látszottanak lenni, mivel a Nagyokat azért tanította: hogy az Országot leöldössék; a Parasztokat pedig: hogy békével és sokkal jobban éljenek; mindazáltal: mind a két Catechismusnak egy célja vala *a királynak és az országnak megrontása és maga feleinek felmagasztaltatása.*“⁸

Dugonicsnak, a pesti egyetem matematika tanárának, Martinovics emberi és politikai befeketítése mellett volt még egy speciális feladata: nyilatkozni Martinovicsról, a tudósról, a lemergi egyetem tanáráról. Megelégedéssel ír arról Dugonics, hogy két alkalommal is sikerült személyesen megakadályoznia Martinovics főiskolai kineveztetését. Egy alkalommal, midőn a váradi akadémia matematikai, később pedig, amikor a pesti egyetem fizikai tanszékeire pályázott Martinovics. Midőn emő ír, úgy szól Martinovicsról, mint akinek tudományos felkészültsége nem volt, „tudatlanságával megcsúfította volna“ az akadémiaát.⁹

⁷ *Dugonics András Följegyzései*. Bp. (Olesó Könyvtár, 162. sz.) 1883. 134. old.

⁸ U. o. 136–137. old.

⁹ U. o. 133. old.

Martinovicsék első reakciós értelmezője Dugonics volt, az első hitelességre törekvő magyarázójuk pedig Kazinczy Ferenc. S írjuk le mindjárt azt is, hogy az első magyar köztársasági mozgalom az 1848-as forradalom idején vált először építő hagyománnyá, elsősorban a *márciusi ifjúság* számára. Petőfi 1848 augusztusában versben idézi emléküket; a magyar nép forradalmárait ünnepli bennük, a köztársaság kivívásának harcosságait, akiket „mieiótt a gyümölcs megért volna“ börtönbe vetettek, vesztőhelyre hurcolták, s hosszú ideig nevüket sem lehetett következmények nélkül kimondani:

„Ők az elítéltek, bátran léptek oda
A hóhér elébe, a szörnyű vérpadra . . .
Május hónapja volt, hajnal volt az egen,
Rózsa a kertekben, vér a vesztőhelyen.

Szabadságért elhult dicső áldozatok
Hol vannak, hol vannak a ti sírjaitok?
Hová temettek el? szent hamvaitokat
Hol találjuk meg, hogy tiszteljük azokat?
Olyan sokáig volt átkozott nevetek,
Megemlíteni sem volt szabad bennetek,
De már annak vége . . . megadhatjuk a bért,
Áldozhatunk könnyet a kiontott vérért!“¹⁰

A 48-as magyar forradalom Martinovicsék mozgalma folytatójának betetőzőjének vallotta magát. Így nyilatkozik róluk a már idézett írásában az öreg Kossuth Lajos: „a 89-ki eszmék hajnalának pacsirtái voltak; azon eszméké, melyeknek mi 50 év múlva testet adtunk.“¹¹ Jókai az *Életképek* hasábjain cikksorozatot adott közre róluk,¹² Beöthy Ödön pedig az országgyűlésben elevenítette fel emléküket:

„A nemzetnek a szabadság e korszakában kedves dolog vissza-pillantani azokra, kik a szabadságért oly korszakban küzdöttek, midőn küzdelmeiket remény nem bátorítá, s e küzdelemben életet is áldoztak. Ők voltak elsőik, kik a szabadság eszméit felrázták, s fejeik vérpadon hullottak el. Illő, hogy a nemzet ebbeli fájdalját a minisztérium fejezze ki azáltal, hogy ásassa ki tetemeiket, s nemzeti disszel temettesse el a közsírkertben.“¹³

¹⁰ Petőfi Sándor: *Vérmező*.

¹¹ I. h. 772. old.

¹² *A világhírű Martinovics összeesküvési pör részletei*, *Életképek*. 1848. április 2. és április 9.

¹³ *Pesti Hirlap*, 1848. április 22.

Martinovicsékat a 48-as forradalom tette elevenné, építő hagyománnyá. A márciusi ifjak, Petőfivel és Jókaival az élen büszkén hivatkoztak rájuk, Kossuthtal és Beöthy Ödönnel együtt. 1848 az első magyar köztársasági mozgalom útján haladt tovább. Az első magyar köztársasági mozgalom élt és éltetett 1848-ban. Azonban az a férfiú, aki 1848 forradalmárainak figyelmét Martinovicsokra irányította, már régen halott volt; maga is börtönt szenvedett, mint a Martinovics-mozgalom tagja, Kazinczy Ferenc. Kazinczy életében nem nyilatkozhatott a nyilvánosság számára Martinovicsékról. Történelmi valóságot fejezett ki Petőfi, midőn versét megírta: „Olyan sokáig volt átkozott nevetek, Megemlíteni sem volt szabad bennetek, . . .“ De még a róluk való beszélgetés is veszélyekkel járt. Rendőrspiclikkel volt tele az ország, s ki tudhatta; a Martinovicsék melletti állásfoglalás nem hozza-e maga után a Szent-Szövetség rendőreinek üldözését. Kossuth Lajos tanú erre is:

„Bizalmas körben gyakran iparkodtam a beszélgetést Kazinczy Ferenczel, Szulyovszkyval e tárgyra terelni, kik ugyanazon ügyért szenvedtek, melyért Martinovics meghalt. Szulyovszky őt nem is ösmerte személyesen. Kazinczy igen, — de nem szeretett e dolgokról beszélni, hanem ha mi keveset szólt: Martinovicsról mindig nagy tisztelettel szólt.“¹⁴

Azonban, ha a könyv, vagy a sajtó nyilvánossága számára nem is nyilatkozhatott Kazinczy, s ha baráti körben sem szívesen beszélt róluk, megtalálta a módját annak, hogy az utókor számára megőrizze emléküket. Kazinczy Ferencnek két írása maradt fenn Martinovicsékról posthumus megjelenésre. Az elsőt 1811-ben írta, tíz esztendővel fogságból való kiszabadulása után, a másodikat három évvel halála előtt, 1828-ban, hatvankilencéves korában. Az első alkalommal a felháborodás vétette kezébe a tollat. Felháborodás egy reakciós munkája felett, amelyben a szerző meggyalázzni próbálta a Martinovics-mozgalom hőseit, amelyben hazug képet rajzolt a forradalmi megmozdulásról. A hazug reakciós irat szerzője Szirmay Antal udvari tanácsos volt. Néhány adat Szirmayról: — II. József idején a felvilágosult abszolutizmus híve. 1790-ben a rendi ellenzék szószólója. Majd hódoló aulikus viselkedésével tüntet. — Szirmay munkája a Ferenc-korabeli reakciónak a jakobinus-mozgalomról való véleményét fejezi ki. Mindaz, amit leír, a reakciós hivatalos körök propagandaszólamainak visszhangja.

Szirmay 1810-ben elküldi Kazinczynak hozzászólás céljából *A magyar jakobinusok története* című, latinnyelvű munkája kéziratát.¹⁵ Kazinczy a

¹⁴ I. h. 772. old.

¹⁵ Abafi Lajos adta ki (Szirmay Antal: *A magyar jakobinusok története*) a Hazánk c. folyóiratban (1888–89.). — Önállóan megjelent: Bp. 1889. (Magyar Könyvesház, XVI. évfolyam, 5–6. sz.) — Kazinczy *Fogságom naplójának* 1947. évi kiadásához (Sajtó alá rendezte Geréb László, Új Könyvtár, 15.) függelékként csatolva, ismét megjelent.

műveiben ritkán fellelhető indulattal, a teleplezés nyíltságával ír a kéziratról, Szirmay jellembeli tulajdonságairól, s átlást foglal a jakobinus-mozgalom mellett. Szirmaynak küldött válaszlevelében csak a tárgyi hibákat korrigálja ki. Ismerve jól Szirmay jellemét, veszélyesnek tartotta volna, ha a tárgyi korrekciókon túl, szíve szerint mond véleményt feléje. Azonban a kéziratnak a maga számára lemásolt példányára nyíltan írja le véleményét. Bár itt is kiérződik soraiból az óvatosság, a házkutatások lehetőségétől való aggodalom: „... az olvasó ne várja tőlem — írja az utókor felé — hogy mindent elmondjak, amit tudok.”¹⁶ Jegyzeteit a majdani olvasó számára írja Kazinczy, s éppen ezért évek múlva is elővette Szirmay kéziratát, megjegyzéseit kiegészítette, újakkal tetézte. A kéziraatra jegyzett bevezető szavai megé demlik, hogy idézzük. Kazinczy egyéniségének helyes megítéléséhez ezekből a mondatokból kell kiindulnia a mai értelmezőnek:

„Jaj úgy az emberiségnek, ha történetei aszerint jegyeztetnek fel mint méltóságos udvari consiliarius Szirmai Antal úr cselekvék ezen írásban! Úgy ennek történetei, amiket olvasunk, nem egyéb mint akart és nem akart hazugságok szövedéke. Kinos kimondanunk ezt afelől, ki engem bizodalmaival megtisztelt s munkáját velem barátságosan közölte, de még kinosabb elhallgatnom, mert én hazudni nem tudok, nem akarok. Méltóságos Szirmai Antal úrnak ingó karakterét s felette erős, azaz sokat elbírní tudó lelkiismeretét a most élők igen jól ismerik, azok pedig, akik halála után fogják ismerni akarni, képeére találnak a tulajdon, maga által írt biográphiában.

— Édes uramöcsém — mondá nekem Pesten sétálván együtt 1793-ban — mindenkori elvem volt az erősebbekkel tartani.

— Rossz — mondám neki — ha valaki az igazság mellett nem akar fogni, fogjon legalább a gyöngébbekkel.

— Úgy nem sokra megyen az ember — felelte Szirmai — s én nem vagyok Krisztus, hogy magamat másért megfeszíttessen.

Midőn vele 1810-ben azután csakhamar, hogy leírnom megengedte ezt a Jakobinusok históriáját, Újhelyen összejöttem s mondtam, hogy nem hiszem, hogy higyeje, amit írt, azt felelte, hogy igenis, nem hiszi, de az nem árt. — Ha úgy írtam volna — úgymond — amit hiszek, bajt csináltam volna magamnak; pedig az nekem anélkül is elég van s nem írtam volna semmit, pedig illő, hogy erről irattassék valami. Akinek orra van, megérzi, hogy hol kell hinni szavamat és hol szólok kénytelen-ségből.

Én megvallom, nem látom szükségét, hogy valaki így írjon. — Tíz esztendeje lesz június 28-án, hogy fogságomból haza eresztettem

¹⁶ Kazinczy *Fogságom naplója* f. i. kiadása függelékében. 259. old.

— írom ezt 1811 január 14-én — s még róla nem írtam s semmi egyebet nem olvastam mint ezt az egy Majestátsprozess in Ungarn nevű nyomtatott kis munkát, melyben legalább akart és tudva tett hamisság nincs. A Szirmai Munkájára kénytelen vagyok jegyzéseket tenni. De az olvasó ne várja tőlem, hogy mindent elmondjak, amit tudok. Azt fogadom, hogy hazudni nem fogok.“¹⁷

Kazinczy írásának hangja, indulata ugyanabból az igazságérzetből táplálkozott, mint a Kossuthé, midőn Fraknói könyvének megjelenésekor kezébe vette a tollat. Nem érdektelen, hogy Kossuth, nem csekély iróniával a történelelhamisító püspök jellemére céloz, miként Kazinczy, midőn leleplezi Szirmai írásának hazugságait:

„Különben én nem ítélnék határozottan Fraknói műve felett — írja Kossuth —. Se a tárgyban nem vagyok avatott; sem az író személyiségét, jellemét nem ismerem“¹⁸

Szólnunk kell még néhány szót Kazinczynak a Martinovics-mozgalmal foglalkozó második munkájáról. Annál inkább, mivel ez a mű volt 1848 számára az első magyar köztársasági mozgalom hagyományának közvetítője, az öregek szóbeli emlékidézése mellett.

Kazinczy Ferenc önéletrajzi munkája a *Pályám emlékezete* 1828-ban látott napvilágot a Tudományos Gyűjtemény hasábjain.¹⁹ A *Pályám emlékezete*-ben ír Kazinczy életének arról az időszakáról is, amely elfogatásától börtönéből való kiszabadulásáig telt el. A *Pályám emlékezete*nek ez a fejezete azonban a cenzurára való tekintettel szinte a rejtjelek sorozata. Csak az érti meg, aki ismeri az író életrajzát. A *Pályám emlékezete* megjelenése évében azonban hozzáfogott Kazinczy annak a munkának a megírásához, amelyben nyiltabban szól életének erről az időszakáról. Ez volt a *Fogságom naplója*. A *Fogságom naplója* az utókor számára készült, azonban minden valószínűség szerint kéziratban már megírása után terjedt az országban. Nyomtatásban legelőször 1848-ban látott napvilágot, ekkor is csak egy részlete.²⁰ A *Fogságom naplójának* ez a részlete közvetítette a 48-as forradalom számára a mozgalomnak résztvevő hiteles szavaival az első köztársasági mozgalom hagyományát. A *Fogságom naplójának* e részlete nyomán írta cikksorozatát Jókai, versét Petőfi, Kazinczy szavai világosították meg az utat, amely Martinovicsék mozgalmától 1848 felé vezetett, amelyen a 48-as forradalom nagyszerű teljesítményeivel haladt tovább.

¹⁷ F. i. h. 257-259. old.

¹⁸ I. h. 772. old.

¹⁹ Könyvalakban Abafi Lajos adta ki először, *Kazinczy Ferenc művei* 3. köteteként, Bp. 1879.

²⁰ *Országgyűlési Emlényben*, 1848.

1848. március 15-e végét szakította annak a félévszázadnál hosszabb periódusnak, amidőn „a 89-ki eszmék pacsirtájának“ nevét sem lehetett kimondani. A több, mint fél évszázadig tartott terrorisztikus időnek első évtizede irodalomtörténetünknek egyik legkevesébbé feldolgozott szakasza. Nem dolgozta fel ezt az időszakot alaposan a liberális irodalomtörténetírás sem, a Horthy-fasizmus irodalomtörténetészei pedig még azt is kilúgozták ennek az évtizednek ismertetéséből, amit a liberális irodalomtörténetírás feltárt. A liberális irodalomtörténetírás Martinovicsék mozgalmát „politikai ügy“-nek tekintette és kísérletet sem tett arra nézve, hogy az egykorú magyar irodalmat az első köztársasági mozgalommal való összefüggésében vizsgálja. A Horthy-fasizmus irodalomtörténete pedig a Fraknoi könyvét továbbépítő reakciós történetírás nyomában haladva, nemcsak hogy nem vizsgálta az egykori irodalmat a Martinovics-mozgalom összefüggésében, hanem igyekezett az egész köztársasági mozgalomról megfélemedezni. „Megfélemedezett“ arról is, hogy a tizennyolcadik század végi magyar értelmiség legjobbjait végezték ki 1795-ben, s a kivégzettekkel együtt álltak ellenforradalmi bíróság előtt irodalmunk legjobbjai, Kazinczy Ferenc, Bacsányi János, Szentjóni Szabó László, Versegly Ferenc és többüknél csak kegyelmi úton változtatták a halálosítéletet börtönbüntetésre. Az első köztársasági mozgalomban résztvevő és börtönbüntetést szenvedett íróinkat ugyanúgy, mint azokat, akik nem kerültek börtönbe — köztük a legnagyobbat, Csokonai Vitéz Mihályt — megkísérelték elszakítani az egykorú Magyarország társadalmi valóságától, a haladástól, a kor politikai törekvéseitől. Mindezekon felül kiszakították őket a magyar irodalom hagyományainak összefüggéséből, s csupán egy európainak feltételezett eszmeáramlat, illetőleg ízlésirány lecsapódását keresték egyéniségükben és műveikben.

A Martinovicsék kivégzését követő időszak irodalmának helyes értelmezése érdekében vessünk egy pillantást a kor viszonyaira, társadalmi és politikai körülményeire.

Kazinczyt, midőn elfogják és fegyveres kísérettel Budára viszik, útközben hallja, hogy az elfogatók hírére „Pest és Buda zúg... a dolgot csak a terrorizmus munkájának tekintik“.²¹ A fogságba vetett forradalmárok korántsem voltak egyedül az országban. Sokkal többen figyelték aggodva sorsukat, mint eddig a köztudatban élt. Vagy Kazinczy feljegyzése nem egyezett volna a valósággal s csak a képzelet műve lett volna az is, amit szintén Kazinczytól tudunk, hogy a mozgalom öt vezetőjének kivégzését követő napon, „a vér helyén rózsá virított, valaki rózsákat ázott le ott csuprokban.“²² Aligha! Már utaltunk arra, hogy Bécs megbízottja „nyomott“-nak mondotta a kivégzés utáni magyarországi hangulatot. A légkör nyomott

²¹ *Fogságom naplója* i. kiadás. 26. old.

²² I. h. 68. old.

volt; ökolbeszorított kezekkel húzódtak meg mindazok, akiknek közük volt a mozgalomhoz, a kivégzettekhez, a bebörtönözöttekhez, s a nyomottság csak fokozódott azáltal, hogy a kivégzések és bebörtönözések után tovább folytatódtak a vizsgálatok, a pörök, szélesben az országban.

A kivégzéseket követő időszak légkörének jellemzésére nézzünk meg közelebbről egy momentumot. Nem sokka! a kivégzések után, egy tűzijáték előkészítése közben, tűzhalállal meghalt Schönbrunnban Sándor Lipót főherceg, a nádor, Martinovicsék gyilkosa. A szokatlan halálnem mendemondákra ad alkalmat. Ferenc császár éppen a mendemondák miatt sürgősen kinevezi Sándor Lipót utódát. Az utód József főherceg, a császárnak Sándor Lipót után következő öccse. Józsefet azonban nem nádornak, hanem helytartónak nevezik ki. A forradalmi mozgalmak Magyarországnak csak helytartó jár most Bécs részéről! Környezetének tanácsára a császár ünnepélyes beiktatást tervez Magyarországon. Bár az előkészületeket a legnagyobb gondal hajtják végre; szónoklatokat tartatnak a Bécestől Pestig vezető uton több helyen, Pestet és Budát kivilágítják, fáklyás menetet rendeznek, ünneplő verszeteket íratnak, mégis az új helytartónak éreznie kell, hogy Magyarország izzó gyűlölettel viseltetik Bécs iránt. Éreznie kellett, hiszen a gyűlölet még az alaposan előkészített beiktatási parádén is kifejezésre jutott. József nem juthat más következtetésre: „*a forradalom nincs leerve Magyarországon!*“

A beiktatást követő napokban a helytartó levélben számol be tapasztalatairól a császárnak, s javaslatokat tesz további intézkedések tételére.²³ Megírja többek között, hogy Zalamegye olyan delegátuscskát küldött üdvözlésére, akik ellen az udvar már előbb eljárást indított. — A terrort fenn kell tartani és fokozni kell — javasolja — a forradalom minden maradványának eltírására. — Javaslatára szerint Bécs valóban tovább fenntartja és fokozza a terrorisztikus intézkedéseket. A rendőrség emberei ott ülnek a kávéházakban, a vendéglőkben, a hivatalokban és az iskolákban. A rendőrség bekapcsolja munkájába pl. a könyvkereskedőket is, hogy ilymódon betekintést nyerhessenek: mit olvasnak az emberek? mit keresnek a könyvkereskedésekben? Bécs a kivégzések és bebörtönözések után, továbbra is az úókban, a tudósokban és a pedagógusokban látta „legveszedelmesebb“ ellenfeleit. Már Sándor Lipót leszögezte, hogy a pedagógusok a „legveszedelmesebbek“ az uralomra, „rossz elveket csepegtetnek az ifjúságba és rossz példát adnak nekik“. Azt is megállapította, hogy ezeknek a tanároknak — tehát a forradalmároknak — tekintélyük van, viszont a „jó tanároknak (azaz a reakciósoknak, az elmaradottaknak) kevés becsülete van az ifjúság szemében.“²⁴ Az általános hajsza közepette így a pedagógusok ellen tör a legnagyobb lendülettel a reakciós rendőrség.

²³ V. ö. *József nádor iratai*, i. h. 30—32. old.

²⁴ Domanovszky Sándor, *József nádor élete*. I. kötet, Bp. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 1944. 166—167. old.

A pedagógusok elleni hajszával egyidőben napirendre kerül a különben is szűk művelődési lehetőségek további szűkítése. A reakció a műveltségben, a butaságban virul, a műveltség, a megvilágosodott értelem megöli, mint a kórokozót a napfény. Martinovicsék elfogatásának esztendejében — állapította meg Sándor Lipót — a diákok száma 10%-al emelkedett Magyarországon. És ez az emelkedés — ugyancsak Sándor Lipót megállapítása — a parasztság köréből regrutálódott:

„Véleményem szerint — írja Sándor Lipót az ellenforradalmár hiteles önjellemzésével — a falusiaknak nincs szükségük az írás-olvasásra. Ha valamivel többet tanutnak, már nem akarnak parasztok maradni, hanem tovább akarják tanulmányaikat folytatni... A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a paraszt, ha írni-olvasni tanult, vagy ha megvan a kellő ítélőképessége és esze, ilyen pedig minden faluban található egynéhány, nem foglalkozik annyit a rá tartozó gazdasági ügyekkel, mint inkább újságok és röplapok olvasásával és elrontja szellemét... A pap eddig kötelességének tekintette, hogy a falusiakat vallásos és társadalmi kötelességeikre oktassa. Ezen felül nincs szükség további felvilágosításra és a paraszt a régi egyszerűségében boldogabb lesz, mintha új igények és vágyak ébresztésével nyugtalanítják.”²⁵

Reakcionárius gondolatfűzése során a továbbiakban felveti Sándor Lipót, hogy szigorú cenzura alá kell venni a kis röplapokat, röpiratokat, amelyek a magyar újságokkal egyetemben mindenüvé eljutnak, s ugyancsak az ő megállapítása: — amelyeket a falvakban felolvasnak a parasztságnak!

Az újonnan kinevezett helytartó, József főherceg, Sándor Lipót „elvei” szerint hajtja végre a Ferenc császár féle reakciónak a forradalmi gondolat kiirtására irányuló szándékát. A kivégzések és bebörtönözések után folytatja és hosszú évekre állandósítja a vizsgálatokat, a terrort, alkalmazza a megfélemlítésnek minden eszközét. Néhány példa megvilágítja az első köztársasági mozgalom hőseinek bebörtönöztetése és kivégzése utáni hazai állapotokat, a forradalomtól aggódó Bécs rémuralmát:

Vizsgálatok indultak Zemplén-megyében is. Zemplén 1794-ben egységesen foglalt állást Martinovics és társai bebörtönöztetése ellen. — Eddigi ismereteink szerint úgy tűnik fel, hogy ebben a megyében épített legszélesebb bázisokra a forradalmi gondolat. A reakciós történetírás által elhallgatott, ismeretlenül hangzó nevekre kell hivatkoznunk: Midőn a jakobinusokat elfogták, Sztáray Kristóf másfélórás, hatalmas beszédben szólal fel a forradalmárok mellett. Orczy József főispán kibuktatja tisztjéből az alispánt, mivel kiderül róla, hogy a zempléni jakobinusokat ő jelentette fel. Szirmai Pál lázonyi birtokán rendszeresen maga köré gyűjtötte a parasztságot és előadásokat tartott

²⁵ Domanovszky i. m. 170. old.

nézik a francia forradalom eredményeiről.²⁶ Zemplénon kívül, Zala-megyében volt a legtöbb harcos képviselője a haladásnak. Zalában a megye két vezetője, Spissich János alispán és Mlinarics Lajos másodalispán ellen hozta fel a vizsgálat a „legsúlyosabb vádakát“. Az alispán forradalmi tervek kidolgozásával foglalkozott, a másodalispán pedig — a Horthy-fasizmus történetírójának szavaival — „helyet akart adni a parasztnak a megyei és országgyűlésen, azt hirdette, hogy a házassághoz nem kell pap, és hogy három év múlva nem lesz sem király, sem törvény“.²⁷ Zemplénben és Zalában kulmináltak a vizsgálatok, azonban az egykorú teljes iratanyag híján is vannak adataink az ország más területeiről is. Így Réz József békésmegyei orvost forradalmi beszédeiért halálra ítélik. A halálos ítéletet börtönre változtatják, „de kiszabadulása után, — a Horthy-fasizmus történetíróját idézem — tizenöt év múlva, a változott viszonyok közt ismét visszaesett bűnébe és újra börtönbe került“.²⁸ A rendőrség nyomása mindcünvé kiterjedt, nyomon követte a forradalmi gondolat minden megnyilvánulását. Szepesszombatban egy fa törzsén a következő feliratra figyelnek fel: „*Fel hazafiak! Végezzetek a Tirannus Ferencsel!*“ A „tettet“ elfogják. A Horthy-történetíró nevének említésére sem méltatja a forradalmárt. Önmagát jellemezve, „egy műveletlen suhancot“ emleget.²⁹ Ez volt a jellemzési módja különben a Horthy-fasizmus történetírójának, történetíróinak. A feltörő polgári forradalom, a nemzeti és demokratikus mozgalom bátor harcosairól, a terror idején tanúsított hősi magatartásukról többé-kevésbé minden esetben ilyenféle gyalázatos szavakkal írtak: „E meggondolatlan beszédek legtöbbje azonban éretlenségből és szájhösködésből fakadt.“³⁰

A pedagógusok elleni hajsza során, a vizsgálatok középpontjában a pesti egyetem tanárai állottak. Név szerint: Kreil Antal, Koppi Károly, Barics Béla, Schedius Lajos, Haliczky András. A pesti tudós tanárokon kívül Török Lajos kassai főigazgató, Kazinczy apósa, Tichy István kassai, Szaller György pozsonyi akadémiai tanár és Piller Celesztin a kőszegi piarista gimnázium haladó igazgatója. Legtöbbjük tagja volt a Martinovics-perben elítélt Abafi Ferenc árvamegyei követ forradalmi csoportjának. A csoport tagjai rendszeresen összejöttek Abafi házában, ahol rajtuk kívül bejáratos volt Hajnóczy és Szentmarjai is.³¹ Egyes vezető pedagógusok és tudósok elleni vizsgálaton túl, az általános rendőri megfigyelés kiterjedt az ország legtöbb

²⁶ Domanovszky i. m. 192–194. old.

²⁷ Domanovszky i. m. 37–53. old.

²⁸ Domanovszky i. m. 192–194. old. Valamint: *József nádor iratai* i. h. 128–171., 174., 175., 187., 198., 262., 263. old.

²⁹ Domanovszky i. m. 194. old. Valamint: *József nádor iratai* 96–111. old. A „műveletlen suhanc“ Lányi Sámuel kereskedősegéd volt, akit előbb halálra ítélték, utóbb a halálos ítéletet börtönre változtatták.

³⁰ Domanovszky i. m. 194. old.

³¹ V. ö. Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1790–1830*, Bp. 1935. 119–123. old.

iskolájára. Pesten kívül ott voltak a rendőrség emberei Debrecenben, Sárospatakon, Sopronban és minden jelentős iskolavárosban. Különösen gyanúsak voltak Bécs szemében azok az iskolák, ahol önképzőkörök, úgynevezett *magyar társaságok* működtek. A haladásnak ezek a még tanulmányozást igénylő intézményei, Debrecenben, Sárospatakon, Sopronban és másutt joggal szúrta szemet Bécs megbízottjainak.³²

A forradalmi, a haladó gondolkozás elleni vizsgálatokat, pereket, a haladó tudósok, pedagógusok és a haladó oktatás elleni reakciós tevékenységet ma még teljes részleteiben nem ismerjük. A rendelkezésünkre álló anyagból, s a néhány felidézett példából is világos azonban, hogy a bécsi rendszer minden forradalmi megmozdulást, forradalmi gondolatot, a legesekélyebb haladó jelenséget, szemérmetlen terrorral igyekszik kiszorítani. Az egész országra kiterjesztett és hosszú évekre állandósított vizsgálatok, s perek megfélemlítő hatást tesznek. Vérmező után azonban kivégzésre már nem vetemedik a bécsi abszolutizmus. Megelégszik hosszabb, rövidebb börtönbüntetésekkel, gyakran pusztá állásvesztéssel. A vizsgálatok, a perek, az állásvesztések és bebörtönözések nagy száma, az ország különböző vidékein való széles kiterjedése két dologról tanúskodik. Tanúskodik először Bécsnek a tömegektől, a népmozgalmaktól való félelméről. Tanúskodik másodsor arról, hogyha Martinovicsék-mozgalma, s a forradalmi világnézet nem is hatott át az elmaradt, feudális Magyarországon népforradalom kiváltására elegendő tömegeket, kiterjedése sokkal nagyobb volt, mint azt a múltban magyarázták. A reakciós történetírás — érthető okoknál fogva — nem győzte eléggé hangsúlyozni, gyakran visszatérő szavai ezek: „a forradalmi láz csak felszíni szimptóma volt“. S a reakció magyarázatát megfelelő ellenőrzés nélkül mi is hajlandók voltunk tudomásul venni.

Martinovics és társai elfogatásának esztendejében jelentős kiterjedésű forradalmi láncként, kéz a kézben fonódtak össze a feudális Magyarország különböző társadalmi helyzetű és politikai fejlettségű értelmiségének legjobbjai. A forradalom láncszemeit haladó politikusok, írók, tudósok, tanárok és felvilágosult hivatalnokok alkották. A forradalmi mozgalom plebejus-forradalmi élesapatát, hét kiváló forradalmárt kivégeztek a Vérmezőn. A forradalmároknak egy másik csoportját bebörtönözték, s hosszú éveket töltöttek várfogságban. Közülük többen a börtönben haltak meg. A bebörtönözöttek sorában szerepeltek egykorú irodalmunk legjobbjai. Hogyne szerepeltek volna, hiszen alig volt Magyarországon író a tizennyolcadik században, aki ne lett volna harcosa annak a mozgalomnak, amelynek plebejus-forradalmi élesapata az a hét, akít a Vérmezőn kivégeztek. Már szoltunk arról, hogy a reakciós irodalomtörténetírás nem győzte bizonygatni, hogy íróinknak

³² V. ö. Tolnai Gábor: *Az első magyar önképzőkör*, Magyarságtudomány, 1935. — Trenesényi-Waldapfel Imre, Csokonai Vitéz Mihály válogatott művei új kiadásával kapcsolatban írott tanulmányát (Köznevelés, 1951. 7. szám, 307–308. old.).

„csekély köze volt Martinovicsék mozgalmához“. Tisztára igyekeztek mocni a tizennyolcadik századi Magyarország nemzeti, demokratikus mozgalmának mocskotalan, tiszta hazafiait. A reakciós bizonyítgatási kísérlet még azokra is kiterjedt, akik — mint Kazinczy, Baesányi, Szentjóni és Versegly — bebörtönöztettek. Nevetségesnek tartanók a reakciós irodalomtörténetírással vitába szállni, s bizonyítani, hogy tizennyolcadik századi írónknak igenis közük volt az első magyar köztársasági mozgalomhoz, Martinovicsék szövetségéhez. Magyarázni, hogy a feudális reakciós bíróság aligha tévedett, mikor a forradalomtól való félelmében ítéleteit meghozta, s felhozni olyan példákat, mint a Baesányiét, aki mindössze egy évi börtönt kapott és mégis már évekkel elfogatása előtt megfigyelés alatt állott, maga Sándor Lipót is nyilvántartotta, „gonosz, megfigyelésre szoruló alak“-ként enlegetve.³³ Egészen más a kérdéshez való közeledés helyes útja, gyökeresen más szemszögből tűnik ki a problémának igaz képe.

Révai József Köleseyről szóló tanulmányában, bár nem ez a kérdés elemzésének középpontja, útbaigazítást ad az általunk felvetett probléma helyes megközelítésére is: „A francia forradalomnak az európai népeket hívó szavára Magyarországnak is választ kellett adnia. A XVIII. század végén és a XIX. század első éveiben az ország legjobbjainak ez a válasz volt a főproblémája. Hogyan léphet egy évszázadokkal megkésett ország a polgári haladás útjára!“³⁴ Révai magyarázata szerint a haladó gondolatnak három típusa jelentkezik ekkor Magyarországon. *Az egyik típus a Martinovicséké;* az ő feleletük a polgári haladás plebejus-forradalmi útja. *A másik típus a gazdasági dolgokban korának leghaladottabb gondolkodójáé, Berzeviczy Gergelyé,* aki elsőnek ismeri fel, hogy nincs haladás a jobbágyság felszabadítása nélkül. A jobbágyság felszabadításának legfőbb ellenzője a nemesség lévén, a feudalizmus elleni harc kedvéért Berzeviczy szembefordul a nemzeti követelésekkel. *A harmadik típus a Kazinczyé.* Az ő felelete a nyelvújítás és az irodalmi újjászületés létrehozása. A rendkívül elmaradt Magyarországon a Kazinczy útja bizonyult a legjárhatóbbnak, „az irodalmi újjászületés harcaiban — ha irodalmi viták formájában is — valóban tükröződtek a polgári haladás problémái — írja Révai József — és azok az ellentétek, melyeket a polgári haladás követelményei egy mérhetetlenül elmaradt országban kiváltottak.“³⁵

Az első típus, Martinovics és társainak plebejus-forradalmi útja nem vezetett célhoz, a forradalmi mozgalom elbukott az elmaradt Magyarországon. Elbukott, de korántsem azért, mintha egyedül lettek volna, mintha az egykorú Magyarország haladó elemei, a másik két típus képviselői nem állottak

³³ Mályusz Elemér, *Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790—95.* Bp. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 1926.

³⁴ *Irodalmi tanulmányok.* Bp. 1950. 8. old.

³⁵ I. tanulmányában, 10. old.

volna mellettük. Igenis mellettük álltak. 1794-ben, Martinovicsék megmozdulásakor a másik két haladó típus, a Berzeviczy és a Kazinczyé is ott volt a francia forradalom kérdésére leghaladottabb választ adó plebejus-forradalmi mozgalom mellett. Felsorakoztak az első magyar közársasági mozgalom zászlaja alatt, mert ekkor ők is abban bíztak, hogy járható és eredményeket ígérő a forradalom útja is. Ebben bízott ekkor Berzeviczy is, aki elkerülte ugyan a börtönt, azonban kapcsolatban volt a forradalmárokkal.³⁶ Ugyancsak ebben bízott még ekkor Kazinczy is, irodalmunk legjobbjával együtt, azokkal, akik bebörtönöztettek vele együtt, s azokkal, akik elkerülték a pört, a szabadságvesztést. Íróink legjobbjai közül négyen börtönbe kerültek. A szabadon maradtak egyike, Kármán József két héttel a kivégzések után, fiatalon meghalt. Az egykorú szóbeszéd szerint öngyilkos tett, mivel bizonyosra vette elfogatását. Virág Benedek a terror éveiben jelképes versekkel ünnepli a fogságban szenvedőket. Így fejezi ki véleményét ez a nem forradalmár író a reakció ellen, a forradalmárok mellett. És Csokonai, a legnagyobb, a terror éveinek áldozata lesz. A reakció elüldözi a debreceni kollégiumból, s mint egy újabban előkerült adat bizonyítja, az ellenforradalom nyomása miatt nincs nyugta a sárospataki kollégiumban sem.³⁷ Hogy mit remélt Martinovicsék mozgalmától az a Csokonai, aki gyalog ment Budára, vesztett reményei színterére, a vérmézői kivégzésre, maga írja le egyik levelében 1798-ban:

„Ezelőtt egynehány esztendőkkel kezdtük mutogatni, mely hatásos a magyar ész s mikre nem termett ő a lovon és kardon kívül is, amidőn önmön magának hagyattatva, minden fejedelmi pártfogás nélküli oly lépéseket kezdett tenni, *a nagy nemzetek nyomában*. De ennek is vége van. Alig serkentünk fel ama lomha álomból, melyben századokon aludtunk, s újra szunyadozunk. Oda van minden igyekezetünk, serénységünk ismét megszakadt. Ime alig jön ki esztendőnként egy-két valamit érő könyv, a tipográfiaiak megint imádság s könyvekre és kalendáriumokra szorultak, teátrumunk a maga bölcsőjében megholt, az olvasás a közönségben megcsökkent, legjobb literátorink vagy meghaltak, vagy szerencsétlenségbe estek, a többiek elhallgattak, nincs aki őket serkentgetné.”³⁸

³⁶ Berzeviczy Gergely Martinovicsék kivégeztetése után visszavonult kakaslovníci birtokára, majd megírja és névtelenül kiadja a Martinovics-pórról szóló munkáját (*Majestátsprozess in Ungarn*, 1800.) erről mint láttuk Kazinczy így írt: „melyben legalább akart és tudva tett hamisság nincs.” A *Majestátsprozess in Ungarn*-ról Mályusz Elemér állapította meg, hogy Berzeviczy munkája. *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. 1926. 221-222. old.).

³⁷ V. ö. Trencsényi-Waldapfel Imre i. tanulmánya.

³⁸ *Csokonai levele Széchényi Ferenchez*, 1798. január 23. (*Csokonai Vitéz Mihály válogatott művei*, sajtó alá rendezte Vargha Balázs, Bp. 1950. Magyar Klasszikusok c. sorozatban. — II. kötet, 285. old.).

Ez a levélrészlet nemcsak a Martinovics-mozgalomhoz való viszonyát tanúsítja Csokonainak. Dióhéjban pontosan jellemzi irodalmunknak azt a reakciós nyomás alatti szakaszát, amelynek kezdetét Martinovics és társai elfogatásával induló terror jelzi. Zárópontja pedig az az esztendő, amidőn Kazinczy Ferenc kiszabadul a börtönből, hozzákezd a polgári haladás útján irodalmunk megszervezéséhez, és diadalra viszi újjászületését.

